

УДК 347.6

<https://doi.org/10.34142/23121661.2023.38.15>orcid.org/0000-0003-1034-8273

© Токаренко Х.О., 2023

Х.О. Токаренко

**ЧЛЕНИ СІМ'Ї ЯК СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА
ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ
НЕБЕЗПЕКИ**

K. Tokarenko

**FAMILY MEMBERS AS SUBJECTS OF THE
RIGHT TO COMPENSATION FOR MORAL
DAMAGE CAUSED BY A SOURCE OF
INCREASED DANGER**

Анотація. Метою статті є визначення кола осіб, які мають право вимоги про відшкодування моральної шкоди та встановлення обов'язкових елементів, які підлягають доведенню в суді при розгляді справ цієї категорії. Останнім часом через погіршення соціально-економічного стану населення в Україні збільшується кількість дорожньо-транспортних пригод за участю громадян та джерел підвищеної небезпеки. У зв'язку з цим усе більшої актуальності набуває інститут відшкодування моральної шкоди заподіяної смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки.

При розгляді судами справ цієї категорії існує низка проблемних питань, які потребують системного аналізу та врегулювання, а саме: Хто входить до кола членів сім'ї, які мають право на моральну шкоду, завдану саме джерелом підвищеної небезпеки? Хто має право на відшкодування моральної шкоди, спричиненої смертю фізичної особи? Які існують підстави відшкодування моральної шкоди? Що підлягає доведенню при розгляді судом справ про відшкодування моральної шкоди? Які обставини виокремлять право на відшкодування моральної шкоди? Відповіді на ці питання актуальні не лише для науковців, а й для звичайних громадян, які майже щодня стикаються з джерелами підвищеної небезпеки в повсякденному житті.

Ключові слова: член сім'ї, сімейні відносини, сім'я, моральна шкода, компенсація, стягнення, розмір моральної шкоди, джерело підвищеної небезпеки, відшкодування моральної шкоди завданої смертю фізичної особи джерелом підвищеної небезпеки.

Annotation. Lately through worsening of the socio-economic state of population in Ukraine the amount of dorozhne-transportnikh adventures is increased with participation of citizens and sources of enhanceable danger. In zv'yazku with it all greater actuality is acquired by the institute of compensation of moral harm of the physical person caused death as a result of action of source of enhanceable danger.

One of features of compensation of moral harm there is that it is compensated not only a victim but also persons which acquire right on such compensation. By a civil legislation certainly that to the number of persons, which have a right on the compensation of moral harm, physical person inflicted death, a man, wife, parents, belong, usinovlyuvachiv, to put, adopted, and persons which lived with lost one monogynopaedium. However much which lived the circle of persons with lost one monogynopaedium not vicherpnim. A man and woman behave in particular to him, which lived one monogynopaedium without registration of marriage, to put, conceived, but bear after death a victim, and other persons which are unconnected with lost blood bring together, but had the deep personal copulas with dying death of which was negatively represented on their emotional state and inflicted them the moral sufferings.

At consideration of matters of this category courts there is a package of problem questions which need analysis of the systems and settlement, namely: Who is included in the circle of family members which have a right on the compensation of moral harm, enhanceable danger inflicted a source? Who does have a right on the compensation of moral harm of the physical person caused death? What do exist grounds of compensation of moral harm? What is subject leading to at consideration of cramps of businesses about the compensation of moral harm? What circumstances will eliminate a right on the compensation of moral harm? These questions are of interest not only for research workers but also for ordinary citizens which almost daily run into the sources of enhanceable danger in everyday life.

Key words: member of sim'l, domestic relations, sim'ya, moral harm, indemnification, penalty, size of moral harm, source of enhanceable danger, compensation of moral harm of the physical person inflicted death, by the source of enhanceable danger.

Постановка проблеми. У сучасних умовах правова система України перебуває в стані кардинальної реформи з метою побудови демократичної, соціальної та правової держави. Однією з основоположних цілей держави є захист демократичних прав та свобод громадян. Так, ст. 3 Конституції України визначено основний принцип політики держави в галузі забезпечення прав людини і громадянина: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Конституційні права і свободи, на думку І. Бакірової, «характеризуються власною системою і ознаками, що відрізняє їх від інших прав і свобод. Це означає, що права і свободи людини і громадянина наділені верховенством, оскільки всі інші права і свободи повинні відповідати їм, та вони є правовою базою для прийняття всіх інших прав і свобод, що деталізують їх. Права і свободи є нормами прямої дії й мають гарантований державою захист» [2, с. 2].

Головним органом, що забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів суспільства і держави, є суд.

Одним із видів права гарантованого державою права є право на відшкодування шкоди. Відповідно до Конституції України та чинного законодавства фізичні та юридичні особи мають право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням їх прав і свобод та законним інтереси [1].

Зважаючи на положення статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди загалом як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися в будь-якому разі її спричинення – право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства [6].

Аналізуючи практику Верховного Суду можна дійти висновку, що протягом останніх років найбільшої актуальності набирає інститут відшкодування саме моральної (немайнової) шкоди. Як зазначає Р. Басенко питання відшкодування моральної (немайнової) шкоди сьогодні є слабо врегульованим законодавцем, що суттєво обмежує захист інтересів, прав і свобод не лише фізичних, а й юридичних осіб [3, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інституту відшкодування моральної шкоди досліджувалася в роботах вчених М. Агаркова, В. Глянцева, О. Грищука, В. Дубрівного, В. Кучинської, В. Паліюка, О. Ракул та ін.

Але ж пошук шляхів еволюції цього інституту залишається малорослідженим, особливо щодо підходів до визначення відшкодування моральної шкоди та встановлення кола осіб, які мають право на відповідне відшкодування. Виваженою є позиція О. Ракул, яка стверджує, що «законодавче закріплення презумпції моральної шкоди спростило б не лише процедуру розгляду й вирішення справи, а й позитивно б відобразилось на стані позивача, змушеного кожного разу переживати понесену втрату» [4, с. 18]. Так, В. Васильєв, визначаючи поняття моральної шкоди, зазначив, що «душевні страждання проявляються у відчуттях страху, приниження, образи, провини, а також в інших, несприятливих для людини в психологічному сенсі, наслідках (горе, відчуття втрати, переживання, тощо)» [5, с. 14].

Незважаючи на те, що питання відшкодування моральної шкоди досліджуються багатьма науковцями, актуальними та найбільш дискусійними сьогодні залишаються питання про визначення суб'єктів права, яким відшкодовується моральна шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення кола осіб, які мають право вимоги про відшкодування моральної шкоди та встановлення обов'язкових елементів, які підлягають доведенню в суді при розгляді справ цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. Умови відшкодування моральної шкоди особі, завданої внаслідок порушення її прав, установлені статтею 23 Цивільного кодексу України. Так, відповідно до чинного законодавства, моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [6].

Таким чином, особа має право на відшкодування моральної шкоди, яка була завдана порушенням її прав, законодавець має на увазі не лише фізичних, а й юридичних осіб, хоча й обмежує останнім відшкодування моральної шкоди лише ситуаціями, пов'язаними з приниженням ділової репутації юридичних осіб (ч. 4 ст. 23 ЦКУ).

Тлумачення статті 23 ЦК України свідчить, що ця норма має поширюватися на будь-які цивільно-правові відносини, у яких будь-якій особі було завдано моральної шкоди. Про це також свідчить те, що законодавець вживає формулювання «особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав» [6].

Таким чином, стягнення компенсації моральної шкоди залежить від порушення цивільного права особи, а не від того, що це передбачено нормою закону або положеннями договору [7].

Верховний Суд при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди дійшов висновку, що цивільно-правова відповідальність є негативним для порушника наслідком вчиненого ним правопорушення. Юридичною підставою такої відповідальності є закон, а фактичною – склад цивільного правопорушення. Вона настає за наявності таких умов: протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; шкідливого результату такої поведінки (шкоди); причинного зв'язку, між протиправною поведінкою й шкодою; вини особи, яка заподіяла шкоду [8]. Пунктом 1 ч. 2 ст. 1167 Цивільного кодексу України регламентовано, що моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки. У абзаці 2 пункту 5 Постанови Пленуму Верховного суду України від 31 березня 1995 року № 4

«Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» судом роз'яснено, що обов'язковому висуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні [8].

П. 4 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 березня 2013 року № 4 зокрема роз'яснено, що обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає в її завдавача за умови, що дії останнього були неправомірними, між ними й шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, – незалежно від наявності вини у теорії права та правозастосовній практиці поняття «протиправні дії» або «неправомірні дії» визначені як дії, вчинені порушенням положень законодавства та можуть бути виражені у формі бездіяльності або дії, а «вина» як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій або до бездіяльності та їхніх наслідків у формі умислу чи необережності [8]. Отже, обов'язок компенсації моральної шкоди виникає за умов: наявності моральної шкоди; протиправності поведінки особи, яка завдала моральної шкоди; наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди, та її результатом, а саме моральною шкодою; вини особи, яка завдала моральної шкоди. При відсутності хоча б одного із зазначених елементів настає обов'язок відшкодовувати завдану шкоду [8].

За загальним правилом, завдана моральна шкода має відшкодовуватись за наявності вини заподіювача. Проте 15.02.2023 Верховний Суд у постанові в справі № 606/1630/21 зазначив, що «частиною другою статті 1167 ЦК України передбачені спеціальні випадки відшкодування моральної шкоди, коли на відміну від загальних правил, моральна шкода відшкодовується незалежно від вини особи, яка її завдала, серед яких – і випадок відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки». Згідно з частиною другою статті 1168 ЦК України «моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю. Особливість правил відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, полягає в наявності лише трьох підстав для відповідальності, а саме: наявність шкоди; протиправна дія заподіювача шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною дією та шкодою. Вина заподіювача шкоди не вимагається [14].

Так, аналіз зазначених норм дає підстави дійти висновку про те, що обов'язковою підставою для відшкодування шкоди, завданої джерелом

підвищеної небезпеки, є також встановлення судом факту протиправності дії заподіювача шкоди. За відсутності встановленого факту протиправності дій водія джерела підвищеної небезпеки, як учасника дорожньо-транспортної пригоди, підстави для задоволення позовних вимог є частині відшкодування моральної шкоди, завданої смертю фізичної особи, на підставі статей 1167, 1168 ЦК України відсутні [9].

Верховний Суд, при розгляді справи № 606/1630/21 дійшов висновку, що в разі встановлення конкретної особи, яка завдала моральної шкоди, повинен відбуватися розподіл тягаря доказування. При цьому, позивач повинен довести наявність моральної шкоди та причинний зв'язок; а відповідач так само повинен довести відсутність протиправності та вини. При цьому, треба пам'ятати, що завдання моральної шкоди завжди є негативним явищем. Однак це не дає підстав стверджувати, що будь-яка завдана моральна шкода повинна бути відшкодована. Обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду виникає лише за умови, коли зазначена шкода була викликана протиправною поведінкою особи, яка за неї відповідає [14].

При цьому постає питання, як же саме оцінити розмір відшкодування моральної шкоди, яку зазнала особа, та виразити її в грошовому еквіваленті. Як зазначає О. Кохановська, «суд визначає розмір грошового відшкодування моральної шкоди з урахуванням характеру вчиненого, ступеня фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його здатності їх реалізувати, ступеня вини особи, яка заподіяла моральної шкоди, якщо підставою для відшкодування є вина, а також з урахуванням інших обставин, що мають істотне значення. При оцінці судом розміру компенсації враховуються вимоги розумності та справедливості» [10, с. 9].

Аналізуючи судову практику з цього питання, бачимо, що доказами, які підтверджують розмір моральної шкоди можуть слугувати дані, що свідчать про дійсність моральних страждань особи, їх ступінь, про зміну звичного способу життя потерпілої особи. Зокрема, це можуть бути висновок спеціаліста психолога або висновок судового експерта психолога, показання свідків (свідчення сусідів, друзів, колег), характеристика з місця роботи, виписки з лікарні, якщо потерпілий звертався по допомогу до лікаря невролога чи психіатра, рахунки від придбання ліків, консультацій лікаря тощо. При цьому, лише за висновками психологічного дослідження особи, можливо встановити, ступінь завданих моральних страждань, які були заподіяні особі даним правопорушенням, важкість завданих моральних страждань, та оцінку компенсації моральної шкоди в грошовому еквіваленті, яка буде дорівнювати встановленому рівню моральних страждань.

Сьогодні найбільшу популярність набувають позови про відшкодування моральної шкоди, яка завдана смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки.

Згідно з частинами першою, другою статті 1187 Цивільного кодексу України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнєнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб [6].

Шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку [6].

Володільцем об'єкта, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку, законодавець визначає юридичну або фізичну особу, що експлуатує такий об'єкт у силу наявності права власності, користування (оренди), повного господарського відання, оперативного управління або іншого речового права.

Не вважається володільцем об'єкта, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку, і не несе відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка управляє джерелом підвищеної небезпеки в силу трудових відносин із таким володільцем (водій, машиніст, оператор тощо) [6].

Досить важливим при цьому є питання, хто саме входить до кола осіб, які мають право на відшкодування моральної шкоди, завданої смертю фізичної особи джерелом підвищеної небезпеки.

Відповідно до ч. 2 ст. 1168 ЦК України моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю. Отже, зазначене положення цієї статті, з одного боку, напряду кореспондується з п. 2 ч. 2 ст. 23 ЦК України, а з іншого – загалом обмежує перелік потенційних позивачів у справах відповідної категорії.

Відповідно до ч. ч. 1, 4 ст. 3 Сімейного кодексу України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

До суб'єктів, яким компенсується моральна шкода внаслідок смерті, законодавець відносить і дітей потерпілого. Проте в ч. 2 ст. 1168 ЦК України не деталізується, що до них також належать зачаті, але не народжені діти потерпілого.

Верховний Суд при розгляді справи №212/2362/16-ц дійшов висновку, що з урахуванням справедливості та розумності (ст. 3 ЦК України), до суб'єктів, яким компенсується моральна шкода внаслідок смерті потерпілого, потрібно віднести зачатих дітей, але народжених після смерті потерпілого [11].

На думку суду, протилежний висновок поставив би в положення дітей, які зачаті, але народжені після смерті потерпілого, відповідно до дітей, які народжені на час смерті потерпілого, і суперечив принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України) [11].

Як зазначали О. Пономаренко та О. Коваленко «першою ознакою, яка характеризує сімейні відносини є спільне проживання людей [12, с. 573]. При цьому, обов'язковою умовою для визнання осіб членами сім'ї, крім власне факту спільного проживання, є наявність спільного бюджету, спільного харчування, купівлі майна для спільного користування, участі в спільних витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги, наявність усних чи письмових домовленостей про порядок користування житловим приміщенням, інших обставин, які засвідчують реальність сімейних відносин» [12, с. 573].

Суди неодноразово звертали увагу, що факт реєстрації позивачів із загиблою особою за однією адресою не підтверджує факту проживання осіб однією сім'єю в розумінні ст. 1168 ЦК України та ст.3 СК України. У такому разі позивач повинен надати до суду докази на підтвердження ведення спільного домашнього господарство, спільної організації побуту, наявність спільних прав та обов'язків, спільних спогадів. Доказами в таких справах можуть слугувати показання свідків, фотокартки, листування, докази сумісної сплати комунальних рахунків, придбання продуктів харчування, ліків тощо.

Такий підхід не відповідає повною мірою висновкам ЄСПЛ у CASE OF VALLIANATOS AND OTHERS v. GREECE, згідно з якими суд особливо підкреслив, що в сучасному глобалізованому світі різні пари переживають періоди, протягом яких вони підтримують свої стосунки на відстані, оскільки проживають у різних містах та країнах із особистих, професійних чи інших причин. Тому сам по собі факт відсутності спільного життя осіб не впливає на існування стабільних стосунків або необхідність їхнього захисту [13].

Висновки. Викладене дає змогу стверджувати, що сьогодні існує не обхідність закріплення на нормативному рівні критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди, установлення критеріїв її грошової оцінки та обов'язкових елементів, які підлягають доведенню в суді при розгляді справ цієї категорії. Так, існує необхідність доповнити ч. 2 ст. 1168 ЦК України чітким переліком відомостей, що підлягають доведенню та прямо чи опосередковано підтверджують існування обставин відшкодування моральної шкоди особам, які заявляють відповідні вимоги. Таке доповнення забезпечить належ-

ний захист прав і свобод громадян та запобігатиме різному тлумаченню судами норм ЦК України в частині визначення розміру відшкодування моральної шкоди.

Література

1. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Спеціаліст Департаменту фінансового законодавства Міністерства юстиції України Бакірова І.О. «Зміст Конституційного права людини і громадянина на судовий захист» URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8158#:~:text.
3. Basenko Ruslan, Avanesian Hennadii, Strilko Dmytro (2022). Institute of compensation for moral damage: international legal experience and legislative innovations. Entrepreneurship, Economy and Law, 1, 5–10, doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.01>.
4. Ракул О.В. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/5587/5619>.
5. Васильєв В.В. Окремі питання визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. Вип. 32, Т. 2. с. 10 –15.
6. Цивільний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
7. Постанова Верховного суду від 16.05.2023 у справі № 569/20510/19 (провадження №61-13787св20) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C024023>.
8. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 № 4 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13#Text>.
9. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05.12.2022 у справі № 214/7462/20 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108238968&red=1000032daa6653730ef45753cadbf0a27c39b6&d=5>.
10. Кохановська О. В. Поняття та види особистих немайнових прав у Цивільному праві України. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. 2010.
11. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 04.04.2018 у справі № 212/2362/16-ц URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS182052?ed=2018_04_04.
12. Пономаренко О. М., Коваленко О.О. Позитивні зобов'язання держави щодо визначення категорії «член сім'ї» у сфері соціального захисту URL: http://lsej.org.ua/12_2022/137.pdf.
13. ASE OF VALLIANATOS AND OTHERS v. GREECE URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-9224%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-9224%22]}).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.02.2023 у справі № 606/1630/21 суду URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109363875&red=10000393ce47cd1bdd37840d8fc66b7328756c&d=5>.